

نقش عسر و حرج در درخواست طلاق از سوی زوجه در حقوق ایران

(مطالعه موردی در شهرستان کرمانشاه)

۱- علی پاشاه خانی زاده

۲- دکتر مهشیدالسادات طبایی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد الکترونیکی

فهرست مطالب:

۲	چکیده
۳	مقدمه
۴	سوالات و فرضیه های تحقیق
۴	سوالات تحقیق :
۴	فرضیه های تحقیق
۵	اهداف تحقیق
۵	بیان مسئله
۶	نوع طلاق ناشی از عسر و حرج زوجه
۷	مفهوم عسر و حرج و رویه ی قضایی
۸	دلایل قاعده نفی عسر و حرج
۹	شرایط و محدوده اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی
۱۱	اقسام و مصادیق طلاق قضایی در حقوق کنونی
۱۱	مصادیق عسر و حرج زوجه و ضمانت اجرای آن
۱۲	روش تحقیق
۱۳	جامعه آماری
۱۳	نمونه آماری
۱۳	روش نمونه گیری

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

۱۴	روش جمع آوری اطلاعات
۱۴	الف- بررسی کتابخانه ای
۱۴	ب- تهیه پرسش نامه با هدف ارزیابی
۱۴	روش اجرا
۱۵	روش آماری
۱۵	روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۱۵	آمار توصیفی متغیرها
۱۶	آمار توصیفی متغیرهای پرسشنامه
۲۱	آمار استنباطی
۲۱	نتیجه گیری
۲۵	محدودیت های پژوهش
۲۵	پیشنهادات تحقیق
۲۶	راهبردی مبتنی بر یافته های تحقیق
۲۶	راهبردی به پژوهشگران آینده
۲۶	منابع:

چکیده

ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی به زوجه اجازه داده است در مواردی که ادامه زندگی زناشویی، وی را در وضعیت عسر و حرج قرار دهد، با مراجعه به حاکم و اثبات حالت عسر و حرج، درخواست طلاق نماید. عام بودن این ماده برای زن این امکان را قرار داده که بدون توجه به مبنای ایجاد عسر و حرج، با اثبات علت موجب سختی و تنگی، خود را از علقه زوجیت رها سازد. اگر چه عام بودن ماده موضوع مورد بحث از مزایای مهم آن است؛ اما از سوی دیگر موجب سلیقه ای شدن کاربرد آن گردیده است. به نظر می رسد ایجاد و توسعه رویه قضایی در زمینه این ماده، تبیین مفهوم عسر و حرج و آموزش آن به قضات و توجه به مصادیق عسر و حرج در اقوام و فرهنگ های مختلف در ایران، تا حدی موجب رفع مشکلات اجرایی این ماده خواهد شد. بررسی حاضر نشان داد که عوامل و مصادیق ایجاد عسر و حرج زوجه در شهر کرمانشاه رابطه تنگاتنگی با آداب، هنجارها و فرهنگ رایج اقوام ساکن در این بخش از

کشور بادیگرنقاط این مرزوبوم دارد. با بررسی آماری که از تعداد ۳۸۴ نفر تعداد ۴۳۰ پرسشنامه جمع آوری شد و در نهایت ۴۰۰ پرسش نامه معتبر از این میان استخراج گردید. برای برآورد حجم نمونه از فرمول برآورد نسبتی با خطای نسبی ۵٪ و بیشینه واریانس با مقدار ۵/۰ استفاده شده است. در این پرسش نامه به منظور اندازه گیری عوامل موثر در موضوع تحقیق با مقیاس اندازه گیری ۵ تایی لیکرت در اختیار پاسخ گوین قرار گرفت. عوامل متعددی در شهرستان کرمانشاه زوجه را به تسلیم دادخواست طلاق وادار می کند. از جمله عدم توانایی تامین خواسته های زوجه از سوی زوج، تداوم روابط افراطی زوج با رفقای دوره تجرد، سوطن جنسی زوجه نسبت به زوج، ضرب و شتم زوجه توسط زوج بدلیل بدگمانی و اعتیاد و شرب خمر توسط زوج. بر این اساس بنظر می رسد با آموزش پیش از ازدواج هدفمند و جلسات روانشناسی برای زوج و زوجه قبل از ازدواج و حذف خیلی از محدودیت ها می توان از بیشتر طلاق های ناشی از عسر و حرج جلوگیری نمود.

واژگان کلیدی: طلاق، عسر و حرج، قانون مدنی، کرمانشاه؛

مقدمه

موجبات طلاق بر اساس قانون مدنی سه دسته می باشند. طلاق به اراده مرد ، طلاق به درخواست زن ، طلاق توافقی. با عنایت به تبصره ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی زن نیز در موارد محدودی می تواند از دادگاه تقاضای طلاق نماید. این موارد عبارتند از : خود داری یا عجز شوهر از دادن نفقه (ماده ۱۱۲۹ ق.م.) غیبت شوهر بیش از چهار سال (ماده ۱۰۲۹ ق.م) وکالت زن در طلاق (ماده ۱۱۱۹ ق.م) عسر و حرج زن (ماده ۱۱۳۰ ق.م.) ماده ۱۱۳۳ بیان می دارد که «مرد می تواند با رعایت شرایط مقرر در این قانون با مراجعه به دادگاه تقاضای طلاق همسرش را بنماید». در تبصره آمده است که «زن نیز می تواند با وجود شرایط مقرر در مواد (۱۱۱۹)، (۱۱۲۹) و (۱۱۳۰) این قانون، از دادگاه تقاضای طلاق نماید». متأسفانه در جامعه ماحصوصاً شهرستان کرمانشاه شمار جدایی زن و شوهر ها رو به افزایش است. این گفته بدان معنی است که نیمی از زنان و مردانی که روزی با شوق و هیجان ازدواج می کردند ، تصمیم گرفته اند این پیوند را پس از مدتی از هم بگسلانند. دشواری های این جدایی گاهی چنان ناگوار است که منجر به سرخوردگی یا افسردگی در والدین به ویژه مادران، و آسیب های روانی جبران ناپذیری در فرزندان خواهد شد. در سال های اخیر مسأله طلاق چنان متداول گشته که نیمی از ازدواج ها قبل از پایان ده سال به جدایی می کشد. بنابراین هر چه دیدگاه ما در زمینه بررسی طلاق فنی تر باشد احتمال کاهش بحران و یافتن راه حل های منطقی و مؤثر برای آن، بیشتر خواهد بود. می توان با بررسی و ارزیابی کارآیی و حسن سلوکی که فرد از خود نشان می دهد؛ موقعیت و پیشرفت او را در این سه زمینه پیش بینی کرد. گرچه قبل از پیمان زناشویی، میزان تحصیل و موقعیت اجتماعی معیارهای مهمی در انتخاب همسر به شمار می آیند؛ لیکن در این میان، زناشویی حوزه ای است که بر نتایج تحصیل و شغل تأثیر مستقیم می گذارد. ازدواج نافرجام

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

سوابق تحصیلی و شغلی او را تحت الشعاع قرار می دهد تا آنجا که به آشفتگی روحی و اختلال شخصیت منجر می گردند.

سوالات و فرضیه های تحقیق

سوالات تحقیق :

برای انجام مقاله سوال های زیر در نظر گرفته شد:

۱. آیا وقوع مصادیق عسر و حرج در قانون مدنی در صورت عدم ایجاد عسر و حرج برای زوجه، می تواند مجوز اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی باشد؟

۲. کاربرد عملی ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در کرمانشاه چگونه است؟

فرضیه های تحقیق

برای انجام این فرضیه های ذیل در نظر گرفته شد:

۱. وقوع مصادیق عسر و حرج در قانون مدنی در صورت عدم ایجاد عسر و حرج برای زوجه، می تواند مجوز اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی باشد.

۲. ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در کرمانشاه عملیاتی شده است

ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق

ماده ی ۱۱۳۰ قانون مدنی به جهت سلیقه ای عمل کردن قضات در تشخیص مصادیق عسر و حرج و تلاش در جهت ایجاد وضعیتی ثابت و واحد بارها اصلاح شده است. در نهایت قانونگذار با الحاق تبصره ای به ماده ی ۱۱۳۰ قانون مدنی به نوعی کوشیده است که مانع تشتت آراء شود، اما دوباره قانونگذار در ذیل تبصره تصریح کرده است که موارد مذکور حصری نیستند و دادگاه می تواند همچنان در موارد دیگر با احراز عسر و حرج حکم طلاق زوجه را صادر کند. در واقع قانونگذار در نهایت به درستی بدین نتیجه رسیده است که در هر حال نمی توان همه مصادیق عسر و حرج را در بطن قانون گنجانند و این رویه ی قضایی است که به عنوان اولین گام مؤثر در راستای اجرای مفاد این قاعده تعیین مصادیق عسر و حرج را برعهده دارد. از این رو این مقاله برآن است تا بعضی عوامل عسر و حرج زوجه را که در حقوق ایران بطور حصری ذکر شده و آنچه که باتوجه به عرف و رویه معمول مردم در شهرستان کرمانشاه جزء عسر و حرج زوجه بحساب می آید مشخص نماید

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

اهداف تحقیق

قاعده‌ی نفی عسر و حرج از قواعدی است که فقها در موارد فراوان به آن استناد کرده‌اند و به موجب آن تکالیفی که مستلزم عسر و حرج برای مکلف است نفی می‌کنند این قاعده اختصاص به باب خاصی ندارد و در مباحث مختلف اعم از عبادات و معاملات بدان تمسک شده است. از این رو فقها در پاره‌های موارد به زن اجازه می‌دهند که بنا بر مفاد همین قاعده از حاکم درخواست طلاق کند و حکم اولیه «الطلاق بید من اخذ بالساق» را تعدیل می‌کنند. در تأیید این قاعده گفته شده است که به حکم عقل، تکلیف بایستی درخور توان شخص باشد، نه خارج از طاقت او، چرا که سختگیری‌های بیهوده واکنش نامطلوب در مقابل تکلیف به بار می‌آورد. از این رو تخلف شوهر از ادای وظایف زوجیت (اعم از انفاق و همخوابگی و حسن معاشرت و ...) چه ناشی از تقصیر شوهر و چه بدون تقصیر وی در صورتی که زندگی زناشویی و بقای نکاح را دشوار سازد، به زن حق طلاق می‌دهد تا با رجوع به حاکم خود را از مشقت رها سازد. هدف این تحقیق تعیین مصداق‌های عسر و حرج زوجه در قسمتی از کشور است که با فرهنگی متفاوت از دیگر قسمت‌های مملکت و تحت لوای قانون مدنی مشغول زندگی می‌باشند. هرچند در هیچ مقاله یا کتابی همه موارد عسر و حرج را نمی‌توان دسته بندی کرد.

بیان مسئله

مطالعه تاریخچه قوانین مربوط به نظام خانواده که بی‌شک در طی سالیان متمادی که از زیست بشر می‌گذرد، دگرگونی‌های بسیاری به خود دیده است، صرف نظر از جذابیت‌های تاریخی، به دلایل گوناگونی حایز اهمیت است. این مساله در خصوص طلاق که طی سالیان دراز نه تنها مجاز شناخته نمی‌شد، بلکه عملی حرام و خلاف اخلاق نیز به حساب می‌آمد، بیش از حوزه‌های دیگر مورد توجه است. طلاق در ایران همواره تحت شرایطی مورد پذیرش بوده است. دلیل این امر به این مساله بر می‌گردد که همواره قواعد ناظر بر کیان خانواده در ایران از پشتوانه مذهبی برخوردار بوده است، بنابراین چه در زمانی که دین زرتشت به عنوان دین رسمی شناخته می‌شد و چه در حال حاضر که مطابق قانون اساسی، دین اسلام واجد چنین خصوصیتی است، طلاق با کیفیات خاصی وجود داشته است. بدین ترتیب که در ایران باستان تحقق طلاق متوقف بر رای دادگاه بوده است؛ به ترتیبی که اگر تشخیص قاضی بر ادامه زندگی مشترک بود، طرفین را به این امر وا می‌داشت. ماده واحده سال ۱۳۱۲ از سوی زرتشتیان حقی را که بدین شکل به قاضی داده شده بود، تعدیل کرد و از طرفی برای زنان هم در تقاضای طلاق سهمی در نظر گرفت. در تدوین قانون مدنی

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

در سال ۱۳۰۴، اگر چه به لحاظ شکلی، کدهای ناپلئون مورد توجه قانونگذار بود، ولی عبارات به کار رفته در قانون ترجمه دقیق متون فقهی است. تا پیش از تصویب قانون حمایت از خانواده در سال ۱۳۴۶، به دلیل آن که مردان از اختیارات وسیعی در طلاق برخوردار بودند، قانونگذار در پی یافتن راهی جهت کاستن از این اختیار بود، بنابراین با تصویب این قانون صدور گواهی عدم امکان سازش را برای جاری شدن صیغه طلاق الزامی شناخت و از طرفی صدور این گواهی را به موارد معینی محدود کرد. قانون دیگر حمایت از خانواده که در سال ۱۳۵۳ به تصویب رسید، ضمن آن که در پی از بین بردن ایرادات و ابهامات قانون قبلی بود، دلایلی را که به موجب آن تقاضای طلاق مورد پذیرش واقع می‌شد، گسترش داد. با وقوع انقلاب و تصویب لایحه دادگاه مدنی خاص در سال ۱۳۵۸، بازگشت به قانون مدنی که بر اساس فقه نگاهشده شده بود، در دستور کار قرار گرفت تا این که در نهایت قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق در سال‌های ۷۰ و ۷۱ قواعد جدیدی را در این زمینه وضع کرد. به این ترتیب زوجین می‌توانند با توافق یکدیگر در شرایط خاصی تقاضای طلاق کنند که به این نوع طلاق در اصطلاح، طلاق خلع و مبارات گفته می‌شود، سابق بر این تقاضای طلاق از ناحیه مردان بی هیچ محدودیتی مورد پذیرش بود، در حالی که در اصلاح ماده ۱۱۳۳ در سال ۱۳۸۱ چنین مقرر شد که، رعایت مقررات این قانون در درخواست الزامی است و دادگاه باید تمامی تلاش خود را برای داوری و برقراری صلح میان طرفین به کار گیرد. این حق برای زنان در موارد به خصوصی شناخته شده است، نظیر ترک انفاق از سوی زوج، وکالت داشتن زن در طلاق، غیبت شوهر بیش از سه سال، و عسر و حرج. عسر و حرج یک قاعده‌ی مترقی اسلامی است که در مسائل و موضوعات گوناگون کاربرد داشته و یکی از مهم‌ترین موارد تمسک به آن در زمان طلاق زوجه است. وی می‌تواند برطبق مفاد ماده‌ی ۱۱۳۰ قانون مدنی با اثبات وضعیت مشقت بار خود درخواست طلاق و خود را از علقه‌ی زوجیت رها کند.

نوع طلاق ناشی از عسر و حرج زوجه

در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، ابهام‌های فراوانی ایجاد شده است و مستمسک آراء متضاد و متناقض قرار گرفته است. برخی از فقها میان مبنای درخواست طلاق زن تفاوت گذاشته و معتقدند طلاق حاکم در مورد زنی که شوهر او غایب یا مفقودالثر می‌باشد رجعی است (نجفی، ۱۳۸۶، ج ۳۲، ص ۲۹). اما در مورد طلاق به جهت ناتوانی یا خودداری شوهر از پرداخت نفقه یا عسر و حرج یا تخلف از شروط ضمن عقد علی رغم اختلاف آراء اکثر فقهای معاصر نظر بر باین بودن طلاق دارند. در پاسخ به این سؤال بین حقوق‌دانان دو نظر وجود دارد. مطابق نظر اول چنین طلاقی باین است زیرا هرگاه غیر از این بوده و برای مرد حق رجوع باشد معنای وجودی طلاق به حکم دادگاه از بین خواهد رفت، اما طبق نظر دیگر با توجه به اصل رجعی بودن طلاق و اینکه طلاق باین

منحصر به موارد مذکور و مصرح است چنین طلاقى رجعى است. در اين باره نظريات متعددى در اداره‌ى حقوقى وجود دارد، در نظريه‌ى مشورتى شماره‌ى ۷/۶۹۷-۶۹/۳/۲۹ اداره‌ى حقوقى بيان شده است طلاق‌هاىي که زوج با اختيار و حقى که دارد واقع مى‌نمايد اصولاً رجعى است به جز در مواردى که تصريح به بائن بودن آن شده است و اين امر منحصر از مواردى است که على رغم اراده و خواست مرد به حکم دادگاه طلاق واقع مى‌شود. بنا بر اين با توجه به حکمتى که برای الزام شوهر به طلاق توسط دادگاه وجود دارد و ملاک موجود در روايات مربوط به اختيار حاکم در تفریق زوجين، طلاق در اين مورد بائن است. همچنين در نظريه‌ى شماره‌ى ۷/۷۹۲۵-۱۰/۸/۲۳ اداره‌ى حقوقى نيز تصريح شده که طلاق به علت عسرو حرج بائن است و نمى‌تواند رجعى باشد، زيرا در آن صورت رافع عسرو حرج زوجة نخواهد بود. نظريات شماره‌ى ۷/۸۴۹-۱۳۸۲/۴/۱۶ و ۷/۸۰۰۴-۱۳۷۸/۱۱/۵ اداره‌ى حقوقى نيز به بائن بودن اين طلاق اشاره دارند.

مفهوم عسر و حرج و رويه‌ى قضايى

عسر در مقابل يسر به معنای تنگی و دشواری، تنگدستی، فقر و تهیدستی و «حرج» نیز در معنایی مشابه عسر یعنی تنگدستی و سختی (سياح)، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۲۸۴)، تنگدل شدن و به کار در ماندن (معین، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۳۴۷) قرار گرفته است. موجود بودن سبب عسر و حرج در زمان درخواست طلاق، تشخیص واحراز عسر و حرج زوجة توسط دادگاه و دائم بودن رابطه زوجیت از جمله شرایط اعمال ماده مربوطه است. قاعده‌ى عسرو حرج به دليل عمومیت شمول آن ناگزير از خطور ابهامات به ذهن هر محققى است و از اين رو بايد گفت که اجرای صحيح مفاد آن جز در پناه تمسک به رويه‌ى واحد و ثابت میسر نمى‌شود. بدون شک رويه‌ى قضايى و اندیشه‌هاى حقوقى در رفع ابهامات و تنوير افکار قضات نقش مهمی ایفا می‌کنند. دکتر لنگرودی رويه قضايى را چنین تعريف می‌نماید؛ رويه‌ى قضايى در معنای خاص عبارت است از آراء صادر شده در هیئت عمومي دیوان عالی خواه به صورت اصرارى باشد خواه به صورت لازم الاتباع و در معنای عام شامل مجموع آراء قضايى است (لنگرودی، ۱۳۶۸، ترمولژی، ص ۳۴۰) در واقع بايد گفت رويه‌ى قضايى صورت خاصی از عرف است جز اینکه عادت عموم مردم نیست و مبنای آن را؛ رسمی تشکیل می‌دهد؛ که دادرسان محاکم از آن پیروی می‌کنند، پس رويه عادتى است که دادگاه‌ها برای حل یکی از مسائل حقوقى به صورت خاص پیدا کرده اند، هر چند اين عادت و راه حل نتیجه‌ى تکرار آراء است (کاتوزیان، ۱۳۶۸، حقوق خانواده، ص ۲۰۲).

دلایل قاعده نفی عسر و حرج

محققان و صاحب نظران برای اثبات قاعده نفی عسر و حرج به کتاب، سنت، عقل و اجماع استناد کرده اند که هر یک را اجمالاً از نظر می‌گذرانیم

الف - قرآن

در قرآن کریم آیات متعددی به عنوان دلیل قاعده عسر و حرج مورد استناد قرار گرفته که به برخی از آنها اشاره می‌شود. (الف) *وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ* : و در راه خدا چنان که حق جهاد (در راه) اوست جهاد کنید ، اوست که شما را (برای خود) برگزیده و در دین بر شما سختی قرار نداده است (سوره حج، آیه ۷۸). در تفسیر این آیه شریفه آمده است که خداوند متعال هر حرج و دشواری را از سر راه دین داری مؤمنان برداشته است چه حرج در خود احکام دین و چه حرج های عارضی و اتفاقی و فهمیده می‌شود که شریعت اسلام شریعتی است سهل و آسان (علامه طباطبایی، ۱۳۶۶، تفسیر المیزان ج ۵، ص ۳۷۴). از این آیه شریفه فهمیده می‌شود که هر انسانی که در حرج و تنگی باشد می‌تواند خود را نجات دهد و تکلیف به انجام روابط مشقت آور ندارد.

(ب) *مَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ* : خدا نمی‌خواهد بر شما تنگ بگیرد (سوره مائده، آیه ۶).

(ج) *يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ*. خدا برای شما آسانی می‌خواهد و برای شما دشواری نمی‌خواهد (سوره بقره، آیه ۱۸۵).

در مجمع البیان آمده است که عطاء از ابن عباس روایت کرد که گفت خداوند متعال می‌فرماید من یک ناراحتی و شدت خلق کرد م و دو راحتی و آسایش، پس هرگز سختی بر راحتی و شدت بر رفاه غلبه نکند. (تفسیر مجمع البیان، ج ۲۷، ص ۱۵۷) شاید به همین خاطر است که در قرآن کریم ۳۶ مرتبه واژه یسر و ۱۲ مرتبه واژه عسر آمده است..

ب - سنت

۱ - حدیث مشهور نبوی «بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ السَّلْهَةِ» ، وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۱۱۶) یعنی مبعوث شدم به دین حنیف سهل و آسان.

۲- روایت محمد بن مَیْسَر «قَالَ سَأَلْتُ أَبَاعَبْدَ اللَّهِ (ع) عَنِ الرَّجُلِ الْجَنْبِ يَنْتَهِي إِلَى الْمَاءِ الْقَلِيلِ فِي الطَّرِيقِ وَ يَرِيدُ أَنْ يَغْتَسِلَ مِنْهُ وَ لَيْسَ مَعَهُ إِتَاءٌ يَغْرِفُ بِهِ وَ يَدَاهُ قَدْرَتَانِ؛ قَالَ يَضَعُ يَدَهُ ثُمَّ يَتَوَضَّأُ ثُمَّ يَغْتَسِلُ هَذَا مِمَّا قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (محقق داماد ، مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی اسلام و حقوق ، ۱۳۸۹ ، ص ۸۹)

ج- عقل

هر آنچه موجب مشقت تحمل ناپذیر باشد عقل با آن مخالفت می کند، زیرا انگیزه انجام تکلیف اطاعت و تحمل پذیری است و این هدف با تکلیف به «مالا یتحمل» نقض می شود .

بنابراین بنای عقلاء نیز قائم بر عدم تجویز تشریح احکام حرجیه در تمامی ابعاد است و شارع مقدس که خود رئیس عقلاست نمی تواند تخطی از یک سیره مسلم عقلایی بکند به تعبیر دیگر، مدرکات عقل عملی (که همان آرای محموده باشد) حکم به عدم تجویز حکم حرجی می کند و شارع مقدس پس از کشف این مطلب که در متعلق حکم حرجی مفسده وجود دارد، قهرا آن حکم را فاقد ملاک و بنابراین مرفوع اعلام می کند (قواعد الفقیه، ص ۳۶۸)

د - اجماع

اجماع محقق سنت است. لکن در مانحن فیه کتاب و سنت و دلیل عقل بر وفق اتفاق فقهاستوار است و قهرا اجماع مورد بحث در اینجا اجماع اصولی شمرده نمی شود و مدرکی محسوب شده و اعتباری ندارد (قواعد الفقیه ، ص ۳۶۹). دلالت قاعده در اینکه مفهوم قاعده نفی حرج چیست نظرانی ارائه شده است از قبیل اینکه لابه معنای نهی است و یا نفی حرج در واقع نفی حکم حرجی است به زبان نفی موضوع ادعائاً و یا اینکه مقصود از نفی حکم حرجی نفی حکم حرجی غیر متدارک است براساس این نظریه حکم مستلزم عسر و حرج که تدارک شده است در واقع در حکم عدم فرض شده است .حق در مقام این است که مفاد قاعده لاحرج همانند قاعده لاضرر نفی نفس حکم حرجی است. در واقع این معنی در قاعده مورد بحث مؤدای آیه شریفه «ما جعل علیکم فی الدین من حرج» است و نیاز به تکلفاتی نیست که در قاعده لاضرر محققان ذکر کرده اند (قواعد الفقیه ۱۳۷۹ ص ۲۶۹) ،

شرایط و محدوده اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی

با دقت در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی و عمومات قاعده می توان شرایطی به شرح ذیل برای اعمال آن در نظر گرفت.

۱ - سبب عسر و حرج باید در زمان درخواست طلاق موجود باشد. بنابراین زوجه نمی‌تواند به واسطه علتی که سابقاً موجب عسر و حرج وی از زندگی زناشویی شده است و در حال حاضر رفع گردیده، درخواست طلاق نماید.

۲ - ضابطه تشخیص عسر و حرج زوجه، معیار شخصی است و با توجه به وضعیت مادی، روحی، روانی و شخصیت زوجه احراز می‌گردد. اما این مانع از آن نیست که در تشخیص تنگی و مشقت به عرف مراجعه نماییم.

۳ - دائم بودن رابطه زوجیت: هیچ تردیدی نیست که با توجه به اختصاص طلاق به نکاح دائم اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی محدود به عقد نکاح دائم است. سؤال این است اگر زنی به نکاح موقت مردی در آید و رفتار مرد موجبات عسر و حرج او را فراهم کند آیا زن می‌تواند برای رهایی خود از دادگاه الزام شوهر به بذل مدت را بخواهد؟

طبق نظری «قاعده عسر و حرج که به تمام عقود اشراف دارد و از آنجا که دادگستری طبق قانون اساسی مرجع رسیدگی به کلیه تظلمات می‌باشد؛ در صورت تقدیم دادخواست مذکور، اگر با بررسی شرایط، عسر و حرج زن برای حاکم احراز شود، شوهر را به بذل بقیه مدت عقد موقت الزام و محکوم می‌نماید (معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۱۸۶)

نظر مخالف با تمسک به اینکه آثار عقد منقطع به نحوی است که عسر و حرجی که در نکاح دائم بروز می‌کند در متعه بروز نخواهد کرد قائل به عدم جواز چنین دعوی شده اند. (معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۱۸۶)

در بررسی نظرات فوق باید گفت ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی با ذکر واژه «طلاق» حکم آنرا مختص به عقد نکاح دائم نموده است؛ اما از آنجا که وفق اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی در موارد سکوت، نقص، اجمال یا تعارض قوانین مدون قاضی مکلف به مراجعه به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر است تا حکم قضیه را صادر نماید، در پاسخ به سؤال فوق نیز دادگاه می‌تواند با مراجعه به عمومات که همانا قاعده «نفی عسر و حرج» است، به الزام زوج به بذل بقیه مدت اقدام نماید و قائل شدن تفصیل میان عقود موقت کوتاه مدت و بلند مدت فاقد وجهت عقلی و منطقی بوده و صرفاً در تشخیص عسر و حرج زوجه می‌توان به مدت عقد نکاح توجه کرد.

۴ - احراز عسر و حرج: این امر توسط دادگاه صورت می‌گیرد و مطابق قاعده «البینه علی المدعی» زن باید در جهت اثبات آن اقامه دلیل نماید؛ آوردن دلیل بر زن است و احراز عسر و حرج با دادگاه پس زوجه لازم نیست حالت عسر و حرج خویش را به دادگاه بنمایاند، بلکه کافی است دلایلی را که به ادعای وی موجب بروز عسر و حرج شده است، در محضر دادگاه اثبات کند و پس از اثبات

این علل، دادگاه با توجه به وضعیت و شخصیت زن و دید عرف به بررسی این موضوع بپردازد که آیا چنین عواملی بطور معمول و عادتاً موجب عسر و حرج زنی با این وضعیت و شخصیت می‌شود یا خیر؟

نهایتاً اختلاف سلیقه‌ها در تشخیص عسر و حرج و متروک ماندن ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی موجب شد مقنن در فکر چاره به تصویب طرح الحاق یک تبصره به ماده ۱۱۳۰ روی آورد. این ماده در تاریخ ۱۳۷۹/۷/۳ در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسید و به دلیل ایراد شورای نگهبان براساس اصل ۱۱۲ قانون اساسی برای مجمع تشخیص مصلحت نظام ارسال و با اصلاحاتی در ۱۳۸۱/۴/۲۹ به تصویب این مجمع رسید. این تبصره در واقع بیان تمثیلی از عسر و حرج مقرر در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی را در بر دارد. موارد احصایی در این ماده همان شروط ضمن عقد نکاح است که توسط شورای عالی قضایی در عقد نامه‌ها گنجانده شده است.

اقسام و مصادیق طلاق قضایی در حقوق کنونی

در قانون مدنی و خانواده ایران بطور روشن تعریفی از نوع طلاقی که برای زوجه در عسر و حرج دادخواست تقدیم نمود برده نشده بدین ترتیب باید گفت متأسفانه در این زمینه خلأ جدی احساس می‌شود. باید گفت در عین حال که می‌پذیریم طلاق قضایی نه خلعی است و نه مبارات و در این نوع طلاق به دلیل لغویت رجوع، باید قائل به بائن بودن آن شد نه از نوع خلع و مبارات بلکه بهترین شیوه، تئوری پردازی در این باره و قلمداد نمودن این نوع طلاق به عنوان بائن قضایی یا در حکم بائن است. همچنین لازم به ذکر است که در مورد طلاق ماده‌ی ۱۱۳۰ قانون مدنی به هیچ عنوان موجبی برای بذل تمام یا قسمتی از مهریه وجود ندارد (معاونت آموزش قوه قضائیه ۱۳۸۸، کد ۸۵۸). طلاق توسط قاضی بدون دخالت زوج در اصطلاح طلاق قضایی است. در صورت لزوم طلاق و نبود شرط ضمن عقد مبنی بر وقوع طلاق و کوتاهی زوج در ایفای وظایف زوجیت و راضی نشدن به وقوع طلاق، قاضی (حاکم) به اعتبار ولایتی که بر ممتنع دارد، می‌تواند از ورود ضرر و زیان فاحش به زوجه جلوگیری نموده و زوج را اجبار به حسن سلوک یا طلاق نماید، و اگر وی از طلاق امتناع کرد، خود طلاق را واقع سازد. در جایی که زوج از وظایف قانونی خود کوتاهی می‌نماید، از قبیل استنکاف از پرداخت نفقه، در عسر و حرج قرار گرفتن زوجه به علت وجود امراض صعب‌العلاج و غیبت‌های طولانی مدت زوج و رها کردن زوجه در بلا تکلیفی، راه برای انجام طلاق قضایی از سوی حاکم باز می‌شود.

مصادیق عسر و حرج زوجه و ضمانت اجرای آن

پس از بیان آنچه گذشت حال به این مسئله پرداخته می‌شود که در رابطه بین زوجین و حقوقی که برای زوجه در صورت وجود عسر و حرج در زندگی با زوج برای او ایجاد می‌شود این قاعده چگونه و تا چه حد مورد استناد قرار گرفته است؟ قاعده لاجرح

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

عمدتاً در بحث عیوب مردان که برای زوجه حق فسخ ایجاد می کند مورد استناد قرار گرفته است . در مورد تعداد عیوب مزبور اختلاف نظر وجود دارد.

جنون، خصاء و عنن مرد، عیوبی هستند که برای ایجاد حق فسخ به نفع زن مورد اتفاق فقها هستند . برخی از فقها برص و جذام را جزء عیوب موجد حق فسخ برای زن می دانند و علاوه بر استناد به عموم برخی روایات معتقدند وقتی وجود این دو عیب در زن، برای مرد ایجاد حق فسخ می کند، با اینکه مرد با داشتن اختیار طلاق می تواند با طلاق همسرش خود را خلاص کند، پس به طریق اولی وجود این عیوب در مرد برای زن ایجاد حق فسخ می کند؛ زیرا زن برای رهایی از حرجی که در اثر ادامه زندگی با شوهر جذامی یا مبتلا به برص دارد، راهی جز داشتن خیار فسخ ندارد.

روش تحقیق

همه مطالعات تحقیقی به صورت یکی از اشکال سه گانه تحقیق تاریخی، تحقیق توصیفی و تحقیق تجربی یا مجموعه ای از آن ها خواهد بود. از این دیدگاه، تحقیق تاریخی، آنچه را که وجود داشته است توصیف می کند، به عبارت دیگر این نوع تحقیق شامل بررسی، ثبت، تجزیه و تحلیل و تفسیر رویدادهای گذشته است تا به کمک آن، محقق ضمن شناخت گذشته، به شناخت وضع موجود و تا حدودی نیز به پیش بینی وضع آینده نایل شود. تحقیق توصیفی نیز از این دیدگاه آنچه را که هست توصیف می کند. این نوع تحقیق نیز شامل توصیف، ثبت و تجزیه و تحلیل شرایط موجود است. در این نوع تحقیق سعی می شود تا روابط میان عوامل (متغیرهای) دست کاری نشده کشف شود. در تحقیق تجربی نیز محقق در صدد مشخص کردن روابط موجود بین عوامل و متغیرهای مختلف است، با این تفاوت که در تحقیق تجربی امکان دست کاری و کنترل عوامل و متغیرهای دخیل در موضوع تحقیق یا پدیده مورد نظر وجود دارد. نوع تحقیق در این مطالعه از نوع بنیادی است. البته نتایج بدست آمده می تواند به صورت عملی توسط نهادهای ذیربط به کار گرفته شود. ابزار جمع آوری اطلاعات و داده ها مطالعه اسنادی، کتابخانه ای و تکمیل پرسشنامه است.

جامعه آماری

جامعه آماری مورد مطالعه در واقع کل جمعیت ساکن در شهرستان کرمانشاه می باشد. در واقع نمونه گیری در درون این جامعه صورت می گیرد. اگر چه شاید به نظر آید که زنان در این مطالعه جامعه هدف بوده و باید جامعه آماری را تشکیل دهند. اما با توجه به اینکه در بررسی های اولیه به عمل آمده مرتبط با موضوع این تحقیق مرد عمدتاً بر عسر و حرج زن تاثیر مستقیم دارد؛ نظرات کارشناسان اهل فن و دارای تجربه مرتبط در منطقه مورد مطالعه نیز اخذ شده است؛ بنابراین کل جمعیت جامعه را تشکیل می دهد.

نمونه آماری

در این نمونه گیری از زنان متقاضی طلاق در دادگستری و دادگاه خانواده کرمانشاه و همچنین تعدادی از کارشناسان حقوقی شاغل در آن مجموعه ها صورت گرفت. انتخاب براساس نوع ارتباطات و درگیری آنان با موضوع و وجود دیدگاه های متفاوت هر کدام انجام گرفت. لازم به ذکر است که افراد منتخب از اقوام محلی ساکن در کرمانشاه انتخاب می شدند و افراد در صورت غیر بومی بودن برای نمونه گیری انتخاب نمی شدند.

روش نمونه گیری

با توجه به اینکه درباره تعداد جامعه و شاخص های مورد اندازه گیری آنها اطلاعات دقیق در دست نیست، بنابراین برای برآورد حجم نمونه از فرمول برآورد نسبتی با خطای نسبی $0/05$ و بیشینه واریانس با مقدار $0/5$ استفاده شده است. با توجه به شاخص های اشاره شده، حجم نمونه به تعداد ۳۸۴ نفر برآورد شد. به همین منظور تعداد ۴۳۰ پرسشنامه جمع آوری شد، و در نهایت ۴۰۰ پرسشنامه معتبر از این میان استخراج گردید. در این پژوهش، پرسشنامه به منظور اندازه گیری عوامل موثر در موضوع تحقیق با مقیاس اندازه گیری ۵ تایی لیکرت، در اختیار پاسخگویان قرار گرفت. (عدد ۱ برای کاملاً مخالف و ۵ برای کاملاً موافق). سوالات مربوط به فرضیات پژوهش که تعداد آنها ۵۹ سوال می باشد برای تعیین، تشریح و سپس آزمون فرضیات تحقیق است.

روش جمع آوری اطلاعات

الف - بررسی کتابخانه ای

در این مرحله، ضمن مراجعه به کتب و سایت های مرتبط با موضوع تحقیق، به بررسی مطالعات پیشین داخلی و قوانین برخی کشورهای خارجی مرتبط با موضوع تحقیق پرداخته شد. همچنین با مطالعه و دسته بندی عوامل احتمالی ایجاد عسروجرح، عوامل مهم جهت استفاده در پرسشنامه تحقیق انتخاب گردید.

ب - تهیه پرسش نامه با هدف ارزیابی

پس از تهیه و جمع آوری اطلاعات از مرحله قبل، به منظور ایجاد امکان بررسی و نتیجه گیری ضرورت داشت عواملی که بیشترین اثرگذاری را دارند تدوین گردیده و اطلاعات لازم در ارتباط با تکرار و تأثیرگذاری آنها جمع آوری گردد، لذا پرسشنامه ای مشتمل بر ۵۹ سؤال مرتبط با عوامل موثر در ایجاد عسروجرح برای زنان در شهر کرمانشاه تهیه و تدوین گردید. محتوای سؤالات پرسشنامه به نحوی طراحی گردید که بتواند ارتباط لازم بین محقق و پاسخ دهندگان را در راستای بررسی مورد نظر برقرار سازند. مبنای پاسخگویی به سؤالات مطرح شده در پرسشنامه بر مبنای مقیاس لیکرت (خیلی کم، کم، متوسط، زیاد، خیلی زیاد) بوده است. این پرسشنامه در اختیار زنان متقاضی طلاق در دادگستری و دادگاه خانواده کرمانشاه و همچنین تعدادی از کارشناسان حقوقی شاغل در آن مجموعه ها قرار گرفت. انتخاب براساس نوع ارتباطات و درگیری آنان با موضوع و وجود دیدگاه های متفاوت هر کدام انجام گرفت.

روش اجرا

به منظور بررسی و پاسخ به سؤالات مطرح شده در این مقاله، پرسشنامه استاندارد تهیه شده و پس از تکثیر، در بین مراجعین به دادگستری کرمانشاه جهت طرح شکایت طلاق و کسانی که در این رابطه دارای پرونده بودند؛ توزیع گردید. به همراه این اشخاص تعدادی از پرسشنامه ها (حدود ده درصد) در بین کارشناسان حقوقی شاغل در دادگستری، وکلای مشغول به کار در زمینه خانواده و مشاورین خانواده شاغل در آن اداره توزیع شد. پرسشنامه های تکمیل شده پس از بررسی اولیه از لحاظ پاسخگویی به تمامی سؤالات، جهت استخراج اطلاعات و تحلیل های آماری بعدی مورد استفاده قرار گرفت.

روش آماری

در این تحقیق با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون به بررسی رابطه بین متغیرهای پژوهش پرداخته شد. همچنین به کمک آزمون فیشر (F) به اثبات وجود رابطه یا عدم وجود رابطه در بین متغیرهای پیشین در هر یک از فرضیات این پایان نامه پرداخته شد.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از پرسشنامه ها از نرم افزار SPSS 19 استفاده شد. بدین منظور مرحله اول به کمک آزمون همبستگی پیرسون که به صورت زیر توسط این نرم افزار صورت می گیرد؛ انجام گرفت.

Analyze <corelate < Bivariate →

در این بخش با انتخاب گزینه Pearson، تحلیل همبستگی به این روش را انتخاب می کنیم و با زدن کلید OK عملیات صورت می گیرد. در بخش دوم نیز با انتخاب روش فیشر در بخش option این روش برای بررسی و تحلیل نتایج پرسشنامه ها مورد استفاده قرار می گیرد.

آمار توصیفی متغیرها

یافته ها به صورت کلی در جدول ۴-۱ و جزئی تر در سایر جدول ها ذکر شده و به فرضیات این تحقیق پاسخ می دهند.

جدول شماره ۴-۱: نتایج آزمون همبستگی پیرسون برای بررسی رابطه بین متغیرهای پژوهش

متغیرها	آزمون آماری	صدور رای طلاق در صورت اثبات عسر و حرج برای دادگاه	عسر و حرج ناشی از نشوز	لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح	عسرو حرج قبل از مدت زمان غیبت در قانون
قانون مدنی	همبستگی پیرسون	.377*	.244*	-.239*	.260*

.030	.047	.042	.017	سطح معناداری	
۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	تعداد	
.375**	.239*	1	.402**	همبستگی پیرسون	عسر و حرج ناشی از نشوز
.001	.047		.008	سطح معناداری	
۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	تعداد	
.000	1	.239*	.595**	همبستگی پیرسون	لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح
.994		.047	.000	سطح معناداری	
۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	تعداد	
1	.000	.375**	.178	همبستگی پیرسون	عسر و حرج قبل از مدت زمان غیبت در قانون
	.994	.001	.299	سطح معناداری	
۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	تعداد	
* معنادار در سطح ۰/۰۵ و ** معنادار در سطح ۰/۰۱ منبع: یافته های تحقیق					

آمار توصیفی متغیرهای پرسشنامه

بررسی نتایج این پرسش که نشوز زوج بدون آنکه موجب عسر و حرج زوجه باشد، می تواند مجوز اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی شود؛ به صورت زیر حاصل شد.

جدول ۴-۲: تحلیل رگرسیون برای پیش بینی ایجاد عسر و حرج ناشی از نشوز زوج براساس قانون مدنی

منبع واریانس	مجموع مجدورها	درجه آزادی	میانگین مجدورها	F	سطح معناداری	R	R ²
--------------	---------------	------------	-----------------	---	--------------	---	----------------

رگرسیون	1.93411	1	1.93411	4.104	.047 ^a	.239 ^a	.057
باقیمانده	3.20412	382	4.71210			-	-
جمع کل	3.39712	383				-	-

جدول ۴-۲ نشان می دهد که بین متغیر پیش بین (مصادیق اعمال ماده ۱۱۳۰ ، ایجاد عسرو حرج ناشی از نشوز زوج) و ملاک (قانون مدنی) رابطه معنادار وجود دارد ($R=0/239$) (منظور از R رگرسیون می باشد؛ منظور از F مقدار آزمون فیشر یا تحلیل واریانس است؛ منظور از p نسبت احتمال خطا). چراکه F مشاهده شده در این جدول ($F=4/1$) معنادار ($p \leq 0/047$) بوده و متغیر عسرو حرج ناشی از نشوز زوج در حدود $0/57$ واریانس مربوط به قانون مدنی را پیش بینی می کنند ($R^2 = 0/57$).

جدول ۴-۳- نتایج مربوط به رگرسیون برای نشوز زوج

متغیرهای پیش بین	ضریب رگرسیون B	خطای استاندارد	ضریب B	t	سطح معناداری
مقدار ثابت	211688.083	42575.670	-	4.972	.000
قانون مدنی	-.016	.008	-.239	-2.026	.047

نتایج حاصل از رگرسیون همزمان در جدول ۴-۳ نشان داد که بین ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی و شرایط عسرو حرج ناشی از نشوز زوج همبستگی معناداری وجود داشته و بر این اساس قانون مدنی قادر به تبیین درصد قابل توجهی از مصادیق عسرو حرج ناشی از نشوز زوج می باشد. در نتیجه فرضیه اول پژوهش مبنی بر اینکه نشوز زوج بدون آنکه موجب عسر و حرج زوجه باشد، می تواند مجوز اعمال ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی شود؛ تأیید می شود.

در بررسی نتایج پرسشنامه این مورد که در خصوص زوج غایب موضوع ماده ۱۰۲۹ قانون مدنی می توان قبل از گذشت مدتی به واسطه عسرو حرج حکم بر طلاق صادر نمود؛ نتایج زیر به دست آمد.

جدول ۴-۴: تحلیل رگرسیونی پیش بینی امکان ایجاد عسر و حرج قبل از گذشت زمان مندرج در قانون مدنی

منبع واریانس	مجموع مجدورها	درجه آزادی	میانگین مجدورها	F	سطح معناداری	R	R ²
رگرسیون	2.29811	1	2.29811	4.933	.030 ^a	.260 ^a	.068
باقیمانده	3.16812	۳۸۲	4.65810			-	-
جمع کل	3.39712	۳۸۳				-	-

جدول ۴-۴ نشان می دهد که بین متغیرهای پیش بین (ایجاد عسر و حرج ناشی از زوج غایب) و ملاک (غیبت زوج طبق تعریف قانون) رابطه معنادار وجود دارد (R=۰/۲۶). چراکه F مشاهده شده در این جدول (F=۴/۹) معنادار (p ≤ ۰/068) بوده و متغیر غیبت زوج در حدود ۰/۶۸ واریانس مربوط به ایجاد عسر و حرج را پیش بینی می کنند (R² = ۰/۶۸).

جدول ۴-۵: نتایج مربوط به رگرسیون برای تبیین عسر و حرج ناشی از غیبت زوج

متغیرهای پیش بین	ضریب رگرسیون B	خطای استاندارد	ضریب B	t	سطح معناداری
مقدار ثابت	25637.851	58923.295	-	.435	.665
قانون مدنی	2.959	1.332	.260	2.221	.030

نتایج حاصل از رگرسیون همزمان در جدول ۴-۵ نشان داد که بین غیبت زوج و ایجاد عسر و حرج همبستگی معناداری وجود داشته و بر این اساس قوانین و مقررات حقوقی قادر به تبیین کامل عسر و حرج ناشی از غیبت شوهر در تمامی موارد نمی باشد. در نتیجه فرضیه دوم مبنی بر اینکه می توان قبل از گذشت مدت مندرج در قانون برای غیبت زوج به واسطه عسر و حرج حکم بر طلاق صادر نمود؛ تأیید می شود.

این موضوع که با توجه به ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح، نیازی به وضع ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی بوده است؛ نتایج به شکل زیر است.

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

جدول ۴-۶: تحلیل رگرسیون برای پیش بینی لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح براساس قانون مدنی

منبع واریانس	مجموع مجذورها	درجه آزادی	میانگین مجذورها	F	سطح معناداری	R	R ²
رگرسیون	4.22811	2	2.11411	4.761	.012 ^a	-.353 ^a	.124
باقیمانده	2.97512	۳۸۱	4.44010			-	-
جمع کل	3.39712	۳۸۳				-	-

جدول ۴-۶ نشان می دهد که بین متغیرهای پیش بین (لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح) و ملاک (قانون مدنی) رابطه معنادار وجود دارد ($R = -.35$). چراکه F مشاهده شده در این جدول معنادار ($F = 4.76$, $p \leq .026$) بوده و متغیر قانون مدنی در حدود 0.12 واریانس مربوط به لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح را پیش بینی می کنند ($R^2 = 0.12$).

جدول ۴-۷: نتایج مربوط به رگرسیون برای پیش بینی لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی

متغیرهای پیش بین	ضریب رگرسیون B	خطای استاندارد	ضریب B	t	سطح معناداری
مقدار ثابت	94052.404	66226.709	-	1.420	.041
قانون مدنی	2.956	1.300	.260	2.273	.026

نتایج حاصل از رگرسیون همزمان در جدول ۴-۷ نشان داد که بین قانون مدنی و لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با وجود ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح همبستگی معناداری وجود داشته و بر این اساس قانون مدنی قادر به تبیین درصد قابل توجهی از لزوم وضع ماده ۱۱۳۰ با قانون مدنی می باشد. در نتیجه به فرضیه سوم اینکه با توجه به ماده ۱۱۲۹ قانون مدنی در جواز وضع شروط ضمن عقد نکاح، نیازی به وضع ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی بوده است تأیید می شود.

پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

بررسی کاربرد عملی ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در کرمانشاه که در صورت ارائه دادخواست عسر و حرج به دادگاه خانواده و اثبات عسر و حرج زوجه با شرایطی خاص منجر به صدور حکم طلاق می‌گردد؛ به نتایج زیر منجر شد.

جدول ۴-۸: تحلیل رگرسیون برای پیش‌بینی صدور حکم طلاق با اثبات عسر و حرج زوجه

منبع واریانس	مجموع مجذورها	درجه آزادی	میانگین مجذورها	F	سطح معناداری	R	R ²
رگرسیون	115.579	1	115.579	11.101	.001 ^a	.375 ^a	.140
باقیمانده	707.964	۳۸۲	10.411			-	-
جمع کل	823.543	۳۸۳				-	-

جدول ۴-۸ نشان می‌دهد که بین متغیرهای پیش‌بین (صدور رای به طلاق) و ملاک (اثبات عسر و حرج برای دادگاه طبق ماده ۱۱۳۰) رابطه معنادار وجود دارد ($R=0/37$). چراکه F مشاهده شده در این جدول ($F=11/1$) معنادار ($p \leq 0/017$) بوده و متغیر اثبات عسر و حرج برای دادگاه طبق ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در حدود ۰/۱۴ واریانس مربوط به صدور رای به طلاق را پیش‌بینی می‌کنند ($R^2=0/14$).

جدول ۴-۹: نتایج مربوط به رگرسیون برای پیش‌بینی صدور رای طلاق با اثبات عسر و حرج برای دادگاه طبق ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی

متغیرهای پیش‌بین	ضریب رگرسیون B	خطای استاندارد	ضریب B	t	سطح معناداری
مقدار ثابت	2.751	.881	-	3.123	.003
قانون مدنی	6.635E-5	.000	.375	3.332	.001

نتایج حاصل از رگرسیون در جدول ۴-۹ نشان داد که بین اثبات عسرو حرج برای دادگاه طبق ماده ۱۱۳۰ و صدور رای به طلاق همبستگی معناداری وجود داشته و بر این اساس اثبات عسرو حرج برای دادگاه طبق ماده ۱۱۳۰ قادر به تبیین درصد قابل توجهی از صدور رای به طلاق می باشد. در نتیجه این موضوع که کاربرد عملی ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در صورت ارائه دادخواست عسر و حرج به دادگاه خانواده و اثبات عسر و حرج زوجه با شرایطی خاص منجر به صدور حکم طلاق می گردد؛ تأیید می شود.

آمار استنباطی

این بررسی نشان داد که عوامل متعددی در کرمانشاه زوجه را به تسلیم دادخواست طلاق به دلیل عسرو حرج وادار می کند. از جمله موثرترین این عوامل می توان به ترتیب به عدم توانایی تامین خواسته های زوجه از سوی زوج، تداوم روابط دوستانه افراطی زوج پس از ازدواج با رفقای دوره تجرد، سوء ظن جنسی زوجه نسبت به زوج، ضرب و شتم زوجه توسط زوج به دلیل بدگمانی به وی و اعتیاد و شرب خمر توسط زوج اشاره نمود. بر این اساس به نظر می رسد با آموزش های پیش از ازدواج هدفمند و انجام جلسات روانشناسی برای زوج و زوجه قبل از ازدواج و در زمان درخواست طلاق بخش زیادی از پرونده ها با اصلاح زوج و سازش طرفین مختومه خواهد شد.

نتیجه گیری

۱. ترک زندگی خانوادگی توسط زوج حداقل به مدت شش ماه متوالی و یا نه ماه متناوب در مدت یک سال بدون عذر موجه؛ مرضی که مانع حرکت است و نوعاً با توجه به وضعیت و شرایط زوجین ممکن است سبب دوری زوجین از یکدیگر شود. فورس مائور یا حوادث قهریه، قوای قاهره اجتماعی یا انسانی نیز می تواند در زمره عذرهای توجیهی قرار گیرد؛ به عنوان مثال اگر فردی از سوی یک گروه مسلح به گروگان گرفته شود یا در توقیف و حبس باشد، به شرطی که زوج به هدف ترک همسر، اسباب توقیف خود را فراهم نیاورده باشد و حبس قطعی او نیز کمتر از ۵ سال باشد (براساس ملاک ماده ۳۰۶ قانون آیین دادرسی مدنی دادگاه های عمومی و انقلاب و نیز نص صریح بند ۳ تبصره الحاقی به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی)؛ ممنوع الخروج شدن در یکی از کشورهای خارجی بدون دلیل موجه قانونی یا ارتکاب جرم مشخص و... با توجه به اهمیت موضوع در خصوص ترک همسر و نگرش غالب عرف، فرض بر این است که فردی که همسر خود را ترک می کند در انجام فعل خود (عمل ترک) دارای اراده بوده پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

که نوعاً عامدانه بودن عمل را تأیید می کند. ظاهر عبارت بند ۱ تبصره الحاقی، مؤید این مطلب است که زوجه برای اثبات عسر و حرج خود تنها نیازمند اثبات اصل موضوع ترک زندگی از سوی شوهر است و شوهر باید برای دفاع از رفتار خود به عذرهای موجه متوسل شود و آوردن دلیل یا عذر ربطی به زن ندارد. بنابراین مطابق با ظاهر، ترک همسر، تعمدی است مگر این که با ارائه دلیل، خلاف آن ثابت شود. زمان ترک زندگی خانوادگی از سوی زوج به طور متوالی ۶ ماه در مدت یک سال و به طور متناوب ۹ ماه باشد. اعتیاد زوج به یکی از انواع مواد مخدر و یا ابتلای وی به مشروبات الکلی که به اساس زندگی خانوادگی خلل وارد آورد و امتناع یا عدم امکان الزام وی به ترک آن در مدتی که به تشخیص پزشک برای ترک اعتیاد لازم بوده است، اعتیاد شوهر به تنهایی مجوز طلاق زن بدون رضایت شوهر نیست و تنها وقتی می تواند ملاک صدور حکم محکمه قرار گیرد که اولاً مضر و زیان آور باشد، ثانیاً همبستگی اعضای خانواده را از بین برده و زوجین را از انجام تکالیف خود بازدارد و ثالثاً ادامه زندگی زناشویی را غیرممکن سازد (کاتوزیان، ۱۳۵۶ ش). قانونگذار در این بند فقط دو نوع اعتیاد را برشمرده و از بقیه اعتیادهایی که می تواند به اساس زندگی خانوادگی خلل وارد آورد سخنی به میان نیاورده است.

مواردی مثل اعتیاد به قمار، اعتیاد به اینترنت و بازی های رایانه ای نیز در صدمه رساندن به ارکان زندگی دست کمی از موارد مذکور در بند دوم تبصره ندارد. از این رو با وجود اینکه به استناد ذیل تبصره، موارد منصوص در آن حصری نیست و اعتیادهای دیگری هم که موجب عسر و حرج برای زوجه است می تواند به وی اختیار طلاق دهد، بهتر بود قانون گذار به جای ذکر مصادیق اعتیاد که سبک و سیاق حصری از آن استنباط می شود، مانند بند ۹ ماده ۸ قانون حمایت خانواده سال ۱۳۵۳ از لفظ هر گونه اعتیاد مضر استفاده نماید و پس از آن، مصادیق را به صورت تمثیلی ذکر نماید. در پایان بند ۲ این تبصره آمده است «در صورتی که زوج به تعهد خود عمل ننماید و یا پس از ترک، مجدداً به مصرف مواد مذکور روی آورد، بنا به درخواست زوجه، طلاق انجام خواهد شد». محکومیت قطعی زوج به حبس ۵ سال یا بیشتر، نکته ای که باید به آن توجه نمود این است که وجود زوج در زندان بدون صدور حکم به مدت بیش از ۵ سال را هم می توان مستوجب ایجاد عسر و حرج تلقی نمود و به زوجه اجازه طلاق داد. کما اینکه دیوان عالی کشور نیز در موردی که زوج به اتهام قتل عمد، به مدت ۶ سال در حبس بوده و حکم اعدام وی قطعی نشده است، حکم به عسر و حرج را تأیید نموده است.

ضرب و شتم یا هر گونه سوء رفتار مستمر زوج که عرفاً با توجه به وضعیت زوجه قابل تحمل نباشد.

بند مذکور و عسر و حرج ناشی از آن در واقع ضمانت اجرای ماده ۱۱۰۳ قانون مدنی است که این ماده بیان می دارد زن و شوهر مکلف به حسن معاشرت با یکدیگرند. سوء معاشرت، شایع ترین سبب عسر و حرج در شهرستان کرمانشاه است؛ هر گاه سوء

معاشرت مردی چنان باشد که زندگی را برای زن غیر قابل تحمل سازد، زن حق دارد به عنوان عسر و حرج درخواست طلاق نماید (کاتوزیان، ۱۳۸۵ ش؛ امامی، ۱۳۸۷ ش؛ لنگرودی، ۱۳۷۶ ش).

طبیعی است بد رفتاری و سوء معاشرت، با آرامش در کانون خانواده که لازمه ذاتی آن است منافات دارد به اختصار می توان گفت تمام اموری که از نظر اجتماعی، توهین محسوب می شود مانند ناسزاگویی، ایراد ضرب، مشاجره و تحقیر (یا اموری که با عشق به کانون خانواده و اقتضای محبت بین دو همسر منافات دارد) مانند ترک خانواده، بی اعتنائی به همسر و خواسته های او، اعتیادهای مضر از مصادیق سوء معاشرت در خانواده است (کاتوزیان، ۱۳۸۵ ش) آرای دیوان عالی کشور، درگیری و بد رفتاری، ایراد ضرب و جرح و ... از مصادیق سوء معاشرت ذکر شده است. آنچه موجب ایجاد عسر و حرج می گردد، استمرار سوء معاشرت است. از این رو بد رفتاری های زودگذر و اتفاقی خصوصاً اختلافاتی که زوجین در ابتدای زندگی مشترک داشته و باعث بروز برخی سوء رفتارها از طرف زوج می گردد، در صورتی که مکرر نباشد، با وجود عدم قابلیت دفاع و مذموم بودن آنها، نمی تواند سبب عسر و حرج گردد. دیوان عالی کشور نیز یک بار ضرب و جرح را عسر و حرج محسوب ننموده است.

در خصوص بند ۴ باید متذکر شد سببی که زندگی زناشویی را تلخ و دشوار ساخته و برای زن، مشقتی ناگوار ایجاد کرده، بایستی هنگام طرح دعوی طلاق و صدور حکم، موجود در موردی که ثابت شود رفتار ناهنجار شوهر، اصلاح شده یا تنگدستی، بیماری و گرفتاری او پایان یافته است، دادگاه حق ندارد شوهر را اجبار به طلاق کند؛ زیرا در چنین فرضی، نمی توان ادعا کرد که دوام زوجیت، موجب عسر و حرج است. دادگاه در موردی تصمیم به جدایی می گیرد که زندگی زناشویی و اتحاد خانوادگی را شکست خورده و اصلاح ناپذیر بیابد و قطع ماده فساد را، احتراز ناپذیر. به همین جهت، در ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، طلاق، وسیله جبران ضرر نیست، برای دفع ضرر و حرج در آینده است (کاتوزیان، ۱۳۸۵ ش). با وجود اینکه فقها و شارحین قواعد فقه، معیار عسر و حرج را شخصی تلقی نموده اند. اما بند چهارم تبصره دو معیار نوعی و شخصی را با هم جمع نموده است ولی چون در هر دعوی، وضع خاص زن و شوهر و شرایط زندگی زناشویی آنان مطرح می شود، باید عسر و حرج انسانی متعارف در آن شرایط خاص، معیار قرار گیرد. دکتر کاتوزیان اظهار میدارد می توان گفت نوعی است از این جهت که انسانی متعارف و طاقت او مورد نظر قرار می گیرد، شخصی است بدین اعتبار که وضع انسان متعارف در شرایط ویژه زن، معیار است نه به طور نوعی (کاتوزیان، ۱۳۸۵ ش).

به هر حال، چنانچه سوء رفتار زوج برای زوجه او به طور خاص، سبب مشقت بار شدن زندگی شود، در حالی که این امر برای دیگران، فاقد این خصوصیت باشد، صدور حکم طلاق به این دلیل، دارای وجاهت حقوقی لازم است؛ چرا که ملاک بند ۴ تبصره الحاقی، عرف خاص نیز می باشد نه صرفاً عرف عام. دلیل این امر از یک سو عبارت در بند ۴ تبصره مذکور است که منظور از پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

آن، وضعیت زوجه خاص « وضعیت زوجه » نیز در صدر تبصره، « برای زوجه » در پرونده یا دعوی معین است. علاوه بر این، عبارت بیانگر همین موضوع می باشد (دانش، ۱۳۸۶).

ابتلای زوج به بیماری های صعب العلاج روانی یا ساری یا هر عارضه صعب العلاج دیگری که زندگی مشترک را مختل نماید. حال با توجه به اینکه بیماری های بسیاری وجود دارند که ابتلای زوج به آنها باعث عسر و حرج زوجه می گردد و غفلت از آنها موجب نقص در قانون گذاری است، قانون مدنی صراحتاً در بند ۵ تبصره الحاقی به ماده ۱۱۳۰ یکی از موارد ایجاد حق طلاق برای زوجه را ابتلای زوج به بیماری صعب العلاج تعیین نمود. اظهار نظر در خصوص صعب العلاج بودن بیماری و شدت تأثیر آن بر زندگی زناشویی، با توجه به علم پزشکی و وضعیت زوجین، بر عهده قاضی است و مطمئناً زمان در آن تأثیر بسیار زیادی دارد؛ چرا که بسیاری از بیماری هایی که چند سال قبل، صعب العلاج تلقی می شدند امروزه با پیشرفت علم پزشکی، بیماری معمولی و قابل علاجی تلقی می شوند. برخی معتقدند در پاره ای از بیماری ها به ویژه آنهایی که ریشه روانی دارند، ممکن است صدور حکم به طلاق، وضع بیماری را وخیم تر سازد و گاه موجب مرگ او شود. در چنین مواردی انصاف حکم می کند که خطر ناشی از زندگی مشترک برای همسر بیمار و خطر طلاق برای خود او مقایسه شود. در صورتی دادگاه با طلاق موافقت می کند که برای سلامت و حیات مدعی چاره دیگری نباشد (کاتوزیان، ۱۳۵۶ ش). به نظر می رسد ایراد مذکور وارد نباشد؛ زیرا زوجه را نمی توان مسئول حفظ سلامت زوج دانست و از او انتظار فداکاری و گذشت از حقوق خود داشت. لذا الزام زوجه به زندگی با مردی که وضعیت او موجب عسر و حرج زن باشد، برخلاف قاعده لاجرح و مردود است. دیوان عالی کشور نیز آراییی در تأیید این استدلال صادر نموده است؛ به عنوان مثال شعبه ۳۳ دیوان در رأی شماره ۶۰۶، قطع نخاع زوج را موجب عسر و حرج زوجه تلقی نموده و حکم طلاق زوجه را ابراز نموده است.

مصادیق مذکور در تبصره الحاقی به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، عمده مواردی را که عملاً برای زوجه ایجاد عسر و حرج می کند در بر می گیرد. قانون گذار به منظور آزادی عمل دادگاه و برای اینکه شائبه انحصار موارد حرجی در مصادیق مذکور در تبصره پیش نیاید، موارد مندرج در این ماده مانع از آن نیست که دادگاه در سایر مواردی که عسر و حرج زن در دادگاه احراز شود، حکم طلاق صادر نماید. بنابر این در پایان تبصره تصریح نموده است که «در مواردی مثل خودداری شوهر از ایفای حقوق واجب زن (وظایف خاص زناشویی)، ازدواج مجدد زوج و عدم رعایت عدالت بین زوجین، ارتکاب جرم و محکومیت وی به مجازاتی که خلاف شئون یا مصلحت زوجه باشد، اشتغال به شغلی که بر خلاف شئون یا مصلحت زوجه باشد و سایر مواردی که به عسر و حرج زوجه منجر شود، دادگاه می تواند به نفع زوجه حکم طلاق صادر نماید. در پایان باید یادآوری شود که نقش عسر و حرج در درخواست طلاق از سوی زوجه در شهرستان کرمانشاه کاملاً متفاوت با دیگر مناطق کشور نیست بلکه فقط شدت و ضعف موارد پایگاه مقالات حقوقی حق گستر

عسر و حرج شاید تا اندازه ای فرق داشته باشد مثلاً کتک کاری در حد ضرب در بین بسیاری از اقوام که در این شهر زندگی می کنند معمولی ولی در بعضی از مناطق کشور مانند تهران و غیره غیرمعمول بوده که شاید منجر به دادخواست طلاق حرجی شود. این موضوع باعث تضییع حقوق زنان کم سواد و یا بی سواد این منطقه گردیده؛ زیرا نباید هیچ حقی از انسانی ضایع گردد؛ ووظیفه هر انسانی است که حقوق دیگران را محترم بشمارد همانطوری که انتظار دارد به حقوق او احترام گذاشته شود.

محدودیت های پژوهش

این تحقیق به دلیل ضوابط حراست دادگستری کرمانشاه مبنی بر عدم امکان توزیع پرسشنامه ها در داخل دادگستری، برای تکمیل پرسشنامه ها با مشکلات عدیده ای روبرو شد. نهایتاً با مشقت فراوان و همکاری مردم فهیم کرمانشاه، پرسشنامه ها طی چندین روز مراجعه در دادگستری تحویل مراجعین گردید و آنان پس از پاسخ به سوالات در همان روز یا روزی دیگر پرسشنامه های تکمیل شده را به محل تعیین شده از قبل تحویل دادند.

پیشنهادات تحقیق

با توجه به نتایج این تحقیق پیشنهاد می گردد که:

۱. در آموزش و انتصاب قضات در مناطق مختلف به اقوام ساکن در هر منطقه توجه شود.
۲. در تایید یا رد مصادیق عسر و حرج هنجارها و رسوم محلی مورد احترام قرار گیرد.
۳. در هنگام ازدواج به همراه سایر آموزش های قبل از ازدواج به تبیین مسایل حقوقی به ویژه مصادیق عسر و حرج برای بانوان پرداخته شود.
۴. حقوق و تکالیف قانونی هر یک از زوجین در هنگام ازدواج به آنان آموزش داده شود تا از بروز مصادیق عسر و حرج از روی ناآگاهی جلوگیری گردد.

راهبردی مبتنی بر یافته های تحقیق

با توجه به مطالب ذکر شده و نتایج پرسشنامه های توزیع شده در بین پاسخ دهندگان می توان گفت مصادیق عسر و حرج حصری نیست و جنبه تمثیلی دارد و در هر جامعه و قوم بسته به هنجارها و عرف ممکن است مصادیق متفاوت و گوناگونی داشته باشد. بنابر این در میان قومیت های مختلف می توان با گزینش قاضی های بومی یا آشنا با هنجارها و رسوم آن قوم، به حفظ هر چه بیشتر حقوق زوجین و رعایت عدالت کمک نمود.

راهبردی به پژوهشگران آینده

با توجه به تعدد و گوناگونی قومیت ها در کشور عزیزمان ایران، می توان تحقیقاتی مشابه را در بین سایر اقوام و مردمان در سایر استان ها انجام داد. همچنین با بررسی های اولیه در مورد عرف و آداب رسوم این اقوام بهتر می توان به مصادیق عسر و حرج پی برد.

منابع:

- ۱- ارجمند دانش، جعفر (۱۳۸۶ش) بررسی قاعده عسر و حرج و کاربرد آن در طلاق و بررسی مصادیق جدید ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، تهران: بهنامی، چاپ دوم.
- ۲- امامی، اسدالله و صفایی، حسین (۱۳۸۷ش). مختصر حقوق خانواده، تهران: میزان، چاپ پنجم.
- ۳- امامی، سید حسن (۱۳۶۹ ش). حقوق مدنی، بی جا: اسلامیه، چاپ چهارم.
- ۴- بازگیر، یدالله (۱۳۷۸ش). آراء دیوان عالی کشور در امور حقوقی، تهران: ققنوس، چاپ دوم.
- ۵- بازگیر، یدالله (۱۳۷۴ش). علل نقض آراء در دیوان عالی کشور در دعاوی خانواده، تهران: فردوسی، چاپ اول.
- ۶- بازگیر، یدالله (۱۳۷۸ش). قانون مدنی در آینه دیوان عالی کشور (حقوق خانواده) تهران: فردوسی، چاپ اول.
- ۷- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۷ ش). ترمینولوژی حقوق، تهران: احمدی، چاپ هشتم.
- ۸- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۶ش). حقوق خانواده، تهران: گنج دانش، چاپ دوم.
- ۹- جلالی، سید مهدی (۱۳۸۸ش). اختیار زوجه در طلاق در حقوق ایران با مطالعه تطبیقی، تهران: خرسندی، چاپ اول.

- ۱۰- حاجی پور، مرتضی (۱۳۸۳ش). اختیار زوجه و ابهام در مفهوم عسر و حرج، پژوهش زنان، شماره ۲
- ۱۱- حکمت نیا، محمود و همکاران (۱۳۸۸ ش). فلسفه حقوق خانواده، روابط عمومی شورای فرهنگی- اجتماعی زنان، تهران، چاپ دوم.
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳ش). لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ۱۳- شفائی، محسن (۱۳۳۵ ش). مجموعه قواعد فقه، بی جا: چاپ نقش ایران.
- ۱۴- عمید، حسن (۱۳۷۲ ش). فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیر کبیر، چاپ نهم.
- ۱۵- کاتوزیان، ناصر (۱۳۶۸ش). حقوق مدنی - خانواده، تهران: به نشر، چاپ دوم.
- ۱۶- کاتوزیان، ناصر (۱۳۵۶ ش). حقوق مدنی خانواده، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۷- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۵ش). حقوق مدنی - معاملات معوض، تهران: شرکت انتشار.
- ۱۸- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵ ش). دوره مقدماتی حقوق مدنی (خانواده)، تهران: میزان، چاپ پنجم.
- ۱۹- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸ ش). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- ۲۰- کشوری، عیسی (۱۳۷۴ش). کاربرد قواعد فقه در حقوق، بی جا: غیاث، چاپ اول
- ۲۱- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۷۶ش). قواعد فقه، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاه ها (سمت)، چاپ دوم.
- ۲۲- معین، محمد (۱۳۵۳ ش). فرهنگ فارسی معین، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ۲۳- موگویی، علی (۱۳۷۹ش). قاعده عسر و حرج و حق زنان در طلاق، تهران: اطلاعات، چاپ اول.
- ۲۴- ابن اثیر، مبارک ابن محمد جزری (۱۴۲۲ ق) النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، بیروت: دارالمعرفه، چاپ اول.
- ۲۵- ابن منظور، ابی الفضل جمال الدین محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق) لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- ۲۶- اسدی حلی، جمال الدین حسن بن یوسف (۱۳۳۳ ش) منتهی المطلب، ط.ق، تبریز: حاج احمد.
- ۲۷- اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۳۶۳ش). المفردات فی غریب القرآن، تهران: مرتضوی، چاپ اول.
- ۲۸- انصاری، مرتضی (۱۴۱۴ق). المکاسب، بی جا: المطبعه العلمیه، چاپ اول.
- ۲۹- بجنوردی، سید محمد حسن (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیة، قم: الهادی، چاپ اول.

- ۳۰- بجنوردی، سید محمد حسن (۱۳۸۹ق). قواعد الفقہیہ، نجف: بی نا.
- ۳۱- تبریزی، موسی (بی تاریخ). اوثق الوسائل، نجف، چاپ سنگی.
- ۳۲- الجبعی العاملی، زین الدین (۱۳۸۵ ش). الروضه البهیہ فی شرح اللمعہ الدمشقیہ، تهران: مجد، چاپ سوم.
- ۳۳- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۷ش). وسایل الشیعہ، بی جا: اسلامیہ.
- ۳۴- حکیم، سید محسن (۱۴۰۴ق). مستمسک العروہ الوثقی، قم: مکتبہ آیت الله العظمی المرعشی النجفی.
- ۳۶- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۱۲ق). عروہ الوثقی، قم: موسسه دارالکتب، چاپ اول.
- ۳۷- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۶ش). ترجمه تفسیر المیزان، قم: دار العلم، چاپ دوم.
- ۳۸- طبرسی، امین الدین اب وعلی فضل بن الحسن (۱۳۵۹ ش). مجمع البیان، سید هاشم رسول محلاتی، بی جا: فراهانی.
- ۳۹- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵ ش). تهذیب الاحکام، قم: دار الکتب الاسلامیہ، چاپ چهارم.
- ۴۰- قرطبی، محمد بن احمد بن ابی بکر (بی تاریخ). الجامع لأحكام القرآن (تفسیر قرطبی)، چاپ سنگی.
- ۴۱- قریشی، سید علی اکبر (۱۳۶۷ش). قاموس قرآن، بی جا: دار الکتب الاسلامیہ.
- ۴۲- قزوینی، ابراهیم (بی تاریخ). ضوابط الاصول، قم، چاپ سنگی.
- ۴۳- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷ش). فروع کافی، دار الکتب الاسلامیہ.
- ۴۴- لاهیجی، بهاء الدین محمد شریف (۱۳۹۱ق). تفسیر لاهیجی، بی جا: اداره اوقاف.
- ۴۵- مجلسی، سید محمد باقر (۱۳۴۸ش) بحار الانوار، بی جا: چاپ اسلامیہ.
- ۴۶- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۷ق). القواعد الفقہیہ، قم: مدرسه الامام امیر المومنین، چاپ سوم.
- ۴۷- مکی عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافہام، قم: موسسه المعارف الاسلامیہ، چاپ اول.
- ۴۸- موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۷۹ش). قواعد فقہیہ، بی جا.
- ۴۹- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۱۴ق). بدائع الدرر، تهران: موسسه چاپ و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۵۰- نائینی، محمد حسین (۱۳۱۸ش). منیہ الطالب (تقریرات شیخ موسی نجفی خوانساری)، بی جا: موسسه النشر الاسلامی، چاپ اول.
- ۵۱- النجفی، محمد حسن (۱۳۷۴ ش). جواهر الکلام، تهران: المکتبہ الاسلامیہ، چاپ چهارم.
- ۵۲- نراقی، احمد (۱۴۰۸ق). عوائد الایام، قم: مکتبہ البصیرتی، چاپ سنگی.